

Jutta Hausmann (1951) teológus, lelkész, egyetemi tanár, az Evangélikus Hittudományi Egyetem Ószövetségi Tanszékének vezetője. Kutatási területei: bölcsességirodalom, zoltárok, identitás-kérdések az Ószövetségben.

Ennyire kegyetlen az Isten?

Megjegyzések az ószövetségi átok-fogalomhoz

Jutta Hausmann

A PROBLÉMA

Az Ószövetség számos helyen beszél arról, hogy az izraelitáknak a honfoglalás során a meghódított népeken s azok javain is be kell teljesíteniük az átkot. Azaz ki kell irtaniuk őket. Ez a felfogás voltaképpen megfelel a korabeli hadviselési gyakorlatnak, bár ebből az időből nincs olyan Biblián kívüli forrásunk, amely e gyakorlatra utalna. Mégis, mintha különböző történeti korokban, különböző népekkel kapcsolatban olykor felbukkanna a genocídium kísértése. S mintha az Ószövetség még legitimálná is e gyakorlatot. Kiiktatás, mások megsemmisítése – mindez nem lehet összeegyeztetni sem a humanitásról vallott nézeteinkkel, sem a modern háborús joggal, sem pedig Istenről alkotott képünkkel. Az Ószövetség mégis erről beszél. Merő provokáció ez, semmi több? A. H. J. Gunneweg nem megy el szótlánul e provokáció mellett, amikor a honfoglalás kori Kánaánt vértől ázott csatatérként szemléli, s eközben jelzi, hogy itt a Genézisétől (Mózes első könyve) teljesen eltérő szellemiséggel van dolgunk: „Most nem Él vezet, hanem a Sinai hegy Jahvéja, aki a 2Móz 15,21 szerint *lovat és lovasát a tengerbe vetette*, s aki a 2Móz 15,3 szerint *vitéz harcos*. Ám itt nyomban felbukkan egy igen komoly teológiai jelentőséggel bíró probléma. Vajon érvényes-e az a gyakorta ismételt és magától értetődőnek tartott kijelentés, hogy az Ószövetség istene, illetve az Újszövetség istene és Jézus Krisztus apja egy és ugyanaz? Csakugyan állíthatjuk ezt minden megszorítás nélkül? A 2Móz 15,3-ban olvasható dal, hogy ti. »az Úr vitéz harcos, az Úr: ez a neve!« a keresztény közösség éneke is?”¹

E „kegyetlen és véres” ószövetségi passzusok gyakorta okoznak nehézséget különösen keresztény olvasóinknak, akik nem tudják, hogyan értsék őket, mihez kezdjenek velük. A következőkben szeretnénk megkísérelni, hogy a szövegek pontos vizsgálata útján legyőzzük e nehézségeket, s jobban megértsük őket.

A SZÖVEGEK

Amikor az Ószövetségben e témáról van szó, akkor a fogalom mögött különféle elképzelések húzódnak meg. Az mégis általánosan leszögezhető, hogy mindent, ami átok alá esik, egyben ki kell vonni a profán világ illetékességi köréből. Mondhatjuk például, hogy valami az átok beteljesítésének hatálya alá kerül, ha JHVH-nak tett fogadalmi ajándékról van szó, vagy olyan javakról, amelyeket templomi adományként különítettek el, s amely azután a papok ellátmánya lesz, ezért azután immár nem szolgálhatja a köz javát (így 3Móz 27,28; 4Móz 18,14; Ez 44,29).

Egészen más aspektussal találkozunk, amikor az átok alá vetett személyek, javak elpusztításáról olvasunk. Így átokként értelmezhetjük a halálbüntetést, ha annak oka a bálványimádás (2Móz 22,19; 3Móz 27,29; 5Móz 7,26; 13,13–19). Aki ugyanis idegen isteneket imád, az veszélyezteti a JHVH-orientált izraelita közösség normális működését. A bálványimádó kivégzése és átok alá vetése elhárítja a nép feje fölül ezt a veszélyt. Ám az átok leggyakrabban a háború, valamint az ezzel kapcsolatos pusztítás kontextusában merül fel. A legyőzött embereket és a legyőzött nép tulajdonát is felajánlják JHVH-nak, s ezzel egyedül az ő rendelkezési joga alá rendelik. A felajánlási jelleg azáltal ölt konkrét formát, hogy az embereket és a zsákmányolt javakat egyaránt megsemmisítik, hogy soha senki ne használhassa őket. A legyőzött emberek és elzsákmányolt javak Istennek ajánlása eredetileg olyasféle hiedelmekkel kap-

csolódhatott össze, amelyek szerint az adott istenséget így lehetett rávenni arra, hogy a harcban segítse követőit. Az Ószövetségen kívül a Mesa-felirat az egyetlen szöveg, amely nyíltan szól az efféle átokról, s a felirat sorából világosan felismerhető: az átok alá vetett javak itt az istenség kielégítésére szolgálnak.² Ám a rendelkezésünkre álló ótestamentumi szövegek egy más érvelési rendszer szerint épülnek fel, amennyiben már csak a kivívott győzelmet követően beszélnek az emberek és a javak átok alá vetéséről.

E téma vonatkozásában különösen nagy jelentőséggel bír a Józs 6–11 szövegkomplexuma. Miközben a Józs 10 és 11 erősen összefoglaló jelleggel arról beszél, miként teljesítették be az átkot különféle városokon, addig a Józs 6 és 8 igen alaposan megindokolja az átok alá vetés szükségességét és végrehajtását Jerikó, valamint Ai esetében. Mindkét szövegben azt olvassuk, hogy JHVH adta a városokat az izraeliták kezébe (Józs 6,16; 8,7). A sikeres ostrom tehát nem az izraeliták különleges katonai képességeivel függ össze, hanem csakis JHVH cselekvésére vezethető vissza. Az is mindkét szövegre nézve igaz, hogy JHVH nem adja az izraeliták kezébe a két várossal való rendelkezés jogát. Inkább nyomban közli, hogy az izraelitáknak be kell teljesíteniük az átkot a két város felett (Józs 6,17; 8,8). Amit tehát JHVH az egyik pillanatban az izraelitáknak ad, azt nyomban vissza is veszi tőlük. Jerikó elpusztítását Ráháb és háza túléli, mert Ráháb segített az izraelitáknak, vagyis végső soron ő is JHVH pártján áll (Józs 6,17). A Jerikóban található aranyból, ezüsből, rézből és vasból készült edényeket sem pusztítják el, hanem inkább JHVH kincstárát gazdagítják velük. Izraelnek tehát azon kívül, hogy megszabadul a Jerikóból kiinduló fenyegetéstől, semmi haszna sincs a város bevételéből. A szöveg mindezt aláhúzza, amikor felsorolja, ki mindenkin és mi mindenben kell végrehajtani az átkot: férfin, nőn, öregeken és fiatalon, szarvasmarhán, juhon és számaron (Józs 6,21), vagyis minden élőlényen, kivétel nélkül.³ Amit itt olvasunk, az mind JHVH-ra irányul, az ő jelentőségének tudomásul vételére. Különleges figyelmet érdemel a Józs 6,24 kijelentése, hogy az átok alá mégsem vetett fémek JHVH házába kerülnek. Itt egyértelműen a szerző saját korának megnyilvánulásával van dolgunk, amelyet beleszólt az elbeszélésbe. Hiszen a honfoglalás idején még sehol sem állt JHVH temploma. Ha tehát a Józs 6,24 mégis utal e templomra éppen Jerikó lerombolásával összefüggésben, akkor a szerző ezt azért teszi, hogy kifejezze kora JHVH-templomának jelenvalóságát, valamint a templomi kincstár gyarapítására vonatkozó igénynek retrospektív teológiai támogatást nyújtson. Hiszen e kincsek JHVH tiszteletét szolgálják.

A Józs 8 kissé más úton jár, mint a Józs 6. Ai városát és lakóit el kell pusztítani, de a zsákmányt, ide értve az állatokat is, Izrael fiai eloszthatják egymás között. Magából a város elfoglalásából Izraelnek itt sincs haszna, hiszen az épületeket alaposan lerombolják. Ezt a folyamatot a szöveg, bizonyos esetekben a brutalitástól sem mentesen, részletesen elénk tárja. Feltűnő, hogy e szöveg kapcsán is felismerhető bizonyos kultikus kontextus, mert az átok beteljesítését leíró versek után arról olvasunk, hogy az izraeliták oltárt építenek JHVH-nak, valamint kihirdetik JHVH törvényeit a nép előtt. A fejezet felépítése tehát megint azt a benyomást kelti, hogy az átok beteljesítése a JHVH-tiszteletre vonatkozik.

Ha a Deuteronomium (5Móz) szövegeit közelebbről is megvizsgáljuk, akkor ezzel analóg kép bontakozik ki előttünk.

Különleges figyelmet érdemel a háború törvényének nevezett szöveg (5Móz 20,10–18). Itt – megint csak a sokkal később élt szerző perspektívájából – az átok beteljesítését a honfoglalás korára s az ország őslakóira korlátozva láthatjuk. Az Ígélet földjén kívül csak a legyőzött városok férfilakosságát kell agyonsújtani, az asszonyoknak, gyerekeknek és a javaknak kímélet jár. Ezzel az átok teljes körű beteljesítése a szerző korában az olvasók számára már nem látszik mindenestől kivitelezhetőnek. Amikor a szerző mégis erről ír, ráadásul eléggé nyomtatékosan, akkor ezáltal a korabeli olvasó számára világossá válhatott, hogy itt egészen másról van szó, mint a megsemmisítésre való felhívásról. Sokkal inkább arról, hogy részben a kánaániak is felelősek abban, hogy Izrael eltántorodik JHVH tiszteletétől, mert ők voltak azok, akik idegen istenek tiszteletére hajlították az izraeliták szívét (vö. 5Móz 20,18). Így azután programként követelik a kánaániak kiirtását, hogy megakadályozzák a bálványimádást és a szinkretizmust (vö. 5Móz 13,13–19). Az ügy fontosságát az is aláhúzza, hogy a szövegen belül határozott emelkedést figyelhetünk meg. A prófétától a testvérig, majd a fiúig ível a felsorolás, el egészen a leánygyermekig és a feleségig, míg azután horizontjuk kiterjed az egész városra (vö. 5Móz 12,30 skk.; 13,9 skk. kijelentéseivel).

A 5Móz 7 ezzel teljesen analóg tendenciákat mutat, amikor az Ígélet földjén lakó különféle népekről ejt szót, valamint arról, hogy Izrael fiai nem házasodhatnak e népek tagjaival. Ebben a fejezetben különösen erős hangsúlyt kap a kultikus aspektus, főként azon dolgok felsorolásában, amelyeket az izraelitáknak ki kell irtaniuk: más népek oltárai, szent oszlopai, szent fái és bálványszobrai kerülnek elő. S mindehhez társul indoklásként a 5Móz 7,4: az idegen népek eltántorítanak Izrael fiait az igazi vallásosságtól. Vagyis a szöveg szerint az idegen népek vallásgyakorlatával szemben meg kell kísérelni a kizárólagos JHVH-tisztelet megvalósítását, méghozzá Izrael jövőjének biztosítása érdekében.

Mindezekon felül érdemes még két aspektusra felhívni a figyelmet. Először is arra, hogy az átokról szóló beszéd gyökerezhet az ítélet és a bosszúállás gondolkörében is (különösen Ézs 34,2,5; Jer 50,21,26; 51,3; Mik 4,13 – amennyiben az idegen népek megbüntetéséről van szó, valamint Ézs 43,28 – amennyiben a téma az Izraelre kiszabott büntetés.). Másodszor azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az átok olyan összefüggésben is felmerül, amely azt sugallja, hogy Izrael a jövőben elkerüli majd Isten büntetése (Zak 14,11; Mal 3,24). E passzusokból a vigasztaló, bátorító hangvétel mellett egyfajta kritikus felhangot is kihallhatunk az átok gyakorlatának ismert romboló erejével kapcsolatban. Arra is érdemes felfigyelnünk, hogy már az Ószövetségen belül is kételyek merültek fel az átok-képzettel és a vele összefüggő kegyetlen hadviselési gyakorlattal szemben. Ilyen kételyt fedezhetünk fel az 1Kir 20,35–43 szövegében, de a 5Móz 2,34 sk.; 3,6 sk.; Józs 8,2; 11,14 passzusaiiban is. Itt ugyanis némi enyhítés olvasható, s erről még külön is kellene beszélnünk.

Feltűnő, hogy az átokról szóló szövegek mindegyike az Ószövetség újabb keletkezésű darabjai közé tartoznak. Vagyis egy olyan történeti periódusból valók, amely már igen messze van attól az időszaktól, amelyben ténylegesen gyakorolták az átok beteljesítését – ha ugyan volt ilyen korszak egyáltalán. Ez nyomban mutatja, hogy az átok beteljesítését követelő szövegek felhívó karakterük ellenére sem tekinthetők valós cselekvési utasításnak.

KÖVETKEZTETÉSEK

1. Ha vetünk egy pillantást azokra a szövegekre, amelyek a legyőzött népek megsemmisítését követelik, vagy amelyek a megsemmisítés folyamatát ábrázolják, észrevehetjük, hogy a szövegek közvetlen értelmezése nem feltétlenül azonos a szerzők szándékaival. A szövegek azon értelmén, amely a primér megértés szintjén fedezhető fel, gyakran megbotránkozunk. Ez az érzés pedig lehetetlenné teszi számunkra, hogy felfedezzük a szöveg és szerzője valódi intencióját. Még egy alapvetően olvasóközpontú exegézis során (amelyet egyébként igen erősen befolyásol a szöveg hatástörténete) sem feledkezhetünk meg a szerzőre, illetve a szerző szándékaira összpontosító értelmezésről, mert csak így kerülhetjük el, hogy az elhamarkodott előítéletek csapdájába essünk.

2. Ezzel szorosan összefügg, hogy komolyan kell vennünk a szövegek megszületésekor létező történelmi szituációt. Emellett az elbeszélés korának szituációja gyakorta igen kevéssé hasonlít csak arra a történelmi helyzetre, amelyben az elbeszélő alkotott. Ez még akkor is így van, ha a szerző saját korának történéseire, problémáira keresi a választ azzal, hogy értelmező módon visszanyúl a múlthoz. A mai olvasó történelmi helyzete további olyan körülmény, amely reflektálásra készítet. Más hatalmi viszonyok közt, eltérő gazdasági és politikai kontextusban, más kulturális és vallási meggyőződésrendszerben élve a szöveg eredeti hangsúlyait csak áttételesen tudjuk értelmezni. Az ítélet kritériumai más helyiértéket kapnak, az eredeti szöveg kulcsfogalmai másként csengenek. Amit például a gyengék nézőpontjából formulázunk meg, az egész más üzeneteket hordoz azok számára, akik az erő pozíciójából hallgatják az adott szöveget.

Ebben az összefüggésben kell utalnunk az átok beteljesítéséről szóló bibliai beszéd egy további aspektusára. Az ókori Keleten csakugyan gyakorolt, kegyetlen hadviselési szokások ismeretében – gondoljunk csak az asszírokra, akik nemcsak Izraelre zúdítottak szenvedést – az átok beteljesítéséről szóló passzusok akár vigasztalásnak is tűnhettek. Még akkor is, ha ezt mai érzéseinkkel alig-alig tudjuk elfogadni. A legyőzött ellenség megsemmisítésére való felszólítás egy világosan értelmezhető jel, amely azt mutatja, hogy Izrael istene legalább akkora hatalom felett rendelkezik, mint például az asszírok istenei. Ezért aztán nem kell attól félni, hogy az idegen istenek hatalma, s az ezzel együtt fenyegető idegen uralom meghaladja az izraeliták erejét, s olyan fenyegetéssé válik, amely létében fenyegeti Izraelt.⁴

3. Az Izrael identitására vonatkozó kérdésfeltevés is olyan vonal, amely minduntalan elénk tűnik, ha az átok beteljesítésével foglalkozó szövegeket tanulmányozzuk. Amikor arról van szó, hogy meg kell semmisíteni a legyőzött népek tagjait és javaikat egyaránt, akkor ezt a gondolatot nem önmagában, hanem egy teológiai program részeként kell értelmeznünk. Elsősorban semmiképp sem arról van szó, hogy kegyetlenül kell viszonyulni a népekhez, hanem teljesen más célokról. A tapasztalat azt mutatja, hogy az idegen népek különféle módokon újra meg újra a JHVH-tól való elpártolásra ösztönözték az izraelitákat, s ezzel újra meg újra kérdés tárgyává tették Izrael identitását. Azért, hogy e veszélyt végérvényesen ki lehessen küszöbölni, végül a legradikálisabb megoldáshoz folyamodtak: az idegen népekkel való kapcsolattartás minden módjának megakadályozásához.⁵ Ez a modell könnyen elkép-

zelhető, ám az átok beteljesítése mint cselekvési program aligha – különösen a mai olvasó számára nem.

Vizsgált szövegeinket egy olyan időszakban írták, amikor a honfoglalás időszaka, amelyben a történetek játszódtak, már régen történelemnek számított. Olyan, átok alá vonandó népekről szólnak, amelyek a szövegek keletkezésének korában már rég nem is léteztek. Ez pedig ismét világosan mutatja, hogy itt egy teológiai programmal van dolgunk, nem pedig egy olyan etikai utasításrendszerrel, amelyet ma is követnünk kellene.

4. Amikor Isten Istenként való léte veszélybe kerül, akkor az Ó- és az Újszövetségben nyomban élesebb kontúrokat kap az Istenről szóló beszéd. A keresztény egyház és a keresztény teológia gyakorta hajlamos arra, hogy csak Isten kényelmes, gondoskodó vonásait vegye komolyan, s egy olyan Istent képzeljen el, aki kívánsága szerint fordul hozzá. Ezzel aztán nagyon könnyű átsiklani ama tény felett, hogy ez csak Isten egyik oldala. Az Ó- és az Újszövetség is világosan mutatja számunkra, hogy Istennek más jellemvonásai is vannak, s ha ezt a másik oldalt kikapcsoljuk figyelmünkéből, akkor istenfelfogásunk komplex jellege szenved kárt. Isten több, mint egy állandóan jólétünkért fáradozó személy. Olyasvalaki, aki bizonyos igényeket is támaszt velünk szemben, például tiszteletének radikális igényét. Ezért aztán újólaj is csak azt hangsúlyozhatjuk, amit Norbert Lohfink is kijelentett a bennünket most érdeklő szövegekkel kapcsolatos egyik tanulmányában: „E szövegek az összbibliai hermeneutikában megőrzik a valóság egy olyan magvát, amelyet mi egyre csak eltolni szeretnénk magunktól. Isten bizonyos értelemben az erőszak Istene is marad, minden gonoszság elpusztításának Istene. Ő ez az Isten, bár egyben a békesség Istene is, aki az erőszakról való lemondásra bátorít bennünket. Erőszakmentes hatalmat épít ki magának, ám a világban tapasztalható, tervei elleni lázadásnak szabad folyást enged. Ennek az erőszaknak lesz áldozatává saját fia, és mindenki más is, aki csatlakozik hozzá. És Isten csak így, a saját életét is feláldozó erőszakmentességben tudja megvalósítani békés uralmát.”⁶

Felmerül a kérdés, hogy vajon készek vagyunk-e arra, hogy elviseljük ennyire kemény szövegek jelenlétét az Ó- és az Újszövetségben, vagy inkább gyorsan megpróbáljuk elvenni e passzusok életét. Ha ezzel próbálkozunk, akkor abban már ott rejtőzhet az a tény, hogy alig értettünk meg valamit abból, hogy az átok beteljesítése az ókori Izraelben nem a valós hadviselés, hanem egy teológiai program része volt. Ám még ha elfogadjuk is ezt az állítást, azzal még nem mondtunk semmit e szövegek rendkívüli keménységéről. Bizonyos, hogy a régi korok embere keményebben, sőt olykor talán drasztikusabban is beszélt, mint azt manapság szokás,⁷ ám mindez nem terelheti el a figyelmünket arról, hogy Isten nemcsak és nem mindig a szerető Isten, hanem egy olyan Isten, aki büntet, aki felelősségre von.

5. Az átok beteljesítéséről szóló szövegek tehát konfrontálnak bennünket egy számunkra szokatlan istenképpel, ám ezen felül saját emberi létünkkel, annak minden negatív vonásával együtt. Nemcsak arra figyelmeztetnek ezek a szövegek, hogy túl gyorsan készek vagyunk a más vallási meggyőződés szerint élő embereket a bennünk eleve meglevő istenkép alapján kérdőre vonni, s ugyanilyen gyorsan hajlandóak vagyunk elvitatni mindenféle értéket a mienktől eltérő vallási képzetektől. Arra is emlékeztetnek bennünket, hogy az embert gyakorta csak a szörnyű következményektől való félelem tart vissza

bizonyos tettek elkövetésétől. A pozitív magatartás sokszor csak akkor lehetséges, ha kiiktatjuk a helytelen cselekvésre készítő körülményeket.

Az átok beteljesítéséről szóló szövegek nem állnak távol olyan bibliai passzusoktól, mint a Zsolt 58, vagy 137. Ezekben az imádkozó a szorongattatás extrém szituációjában elnyomóinak radikális kiiktatásáért könyörög. Ezért azután a most vizsgált, az átokkal kapcsolatos szövegek szerzőiben is megpróbálhatunk olyan embereket látni, akik számára egyfelől az idegen népek által gyakorolt fenyegetés, de ugyanakkor a JHVV-tisztelet fenyegetettsége is központi problémát jelentett. E szorító helyzetből nem találtak más kiutat, mint azt, hogy JHVV radikális beavatkozásával számoltak. Azzal, hogy bekövetkezik Izrael fizikai és vallási léte veszélyeztetőinek radikális eltüntetése.

Az extrém módon erős veszélyeztetés extrém reményeket ébreszt, ez pedig extrém kijelentésekhez vezet. Szembe kell fordulnunk ezzel a negatív antropológiával, s meg kell vizsgálnunk istenképünket is. Védekezünk a fentebb elemzett szövegekkel szemben. Ám mindez talán kimozdít bennünket jelen helyzetünkéből, s a szövegekben megnyíló mélységek segítségével megadja nekünk a hiányzó képességet, hogy elfogadjuk saját emberi egzisztenciánkat is a maga mélységeivel együtt. Hiszen nem árulkodnak-e ugyanúgy az átok beteljesítéséről szóló szövegek emberi kívánságainkról, emberi érdekeinkről, mint Isten lehetséges szándékairól?

Kőszeghy Miklós fordítása

JEGYZETEK

Ez cikk a „So grausam soll Gott sein? Zur Rede vom »Bann« im Alten Testament” (*Füil* 78, 1995, 56–64) című cikk átdolgozott változata. – A német eredetiben a *Bann* szó áll, amely a héber *herem* fordítása. A szó pontos lefordítása azért nehéz, mert a magyar bibliafordítások az *átok* szót, illetve az *átkot beteljesíteni* kifejezést használják a héber fogalom fordításakor. Ez ugyan nem fedti le teljesen sem a héber, sem a német szó jelentését, itthoni elterjedtsége miatt a fordításban mégis ezt a megoldást alkalmaztuk. (*A ford.*)

- 1 Gunneweg, A. H. J., *Biblische Theologie des Alten Testaments*, Kohlhammer, Stuttgart, 1993, 94. sk.
- 2 10–18: lásd *ÓKTCh*, 295. sk.

- 3 Hasonlóan radikális alapmagatartást ezen kívül csak az 1Sám 15-ben találunk.
- 4 Lásd ehhez: M. Görg, *Der un-heile Gott. Die Bibel im Bann der Gewalt*, Patmos, Düsseldorf 1995, 159. sk.
- 5 Lásd ehhez Dietrich, W. – Link, Ch., *Die dunklen Seiten Gottes, Bd. 1: Willkür und Gewalt*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 2000, 201.
- 6 Lohfink, N., „Der »heilige Krieg« und der »Bann« in der Bibel”: *IKZ (Communio)* 18 (1989) 104–112., kül. 110.
- 7 Ennek nyomaira gyakorta rábukkanhatunk pl. Luther Márton szövegeiben, különösen az *Asztali beszélgetésekben*.